

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2022.17.268833>

УДК 94(477) Чайковський

COSSACK TOPOGRAPHY OF ISTANBUL AND ITS SURROUNDINGS IN THE MID XIX CENTURY

Volodymyr Poltorak

Ph.D (History), Associate Professor
Odessa I.I. Mechnikov National University
2, Dvoryanska Str., Odessa, 65082, Ukraine
ORCID: https://orcid.org/0000_0003_0406_6907

E-mail: poltorak@onu.edu.ua

Citation: Poltorak, V. (2022). Cossack topography of Istanbul and its surroundings in the mid XIX century. *Chornomors'ka mynushyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V.A. Smolij, ed. Odesa, vol. 17, pp. 117-125.

Submitted: 20. 11. 2022

Annotation

The topography of Istanbul is multi-layered, reflecting different periods and components of the historical process of the Metropolis from antiquity to the present. One of the components of the military trace is the Cossack places - connected with the Ottoman Cossack regiments created in 1853 under command of Mehmed Sadik Pasha (Czajkowski). By the 1870s, barracks, headquarter, officers' residences, Adampil suburban colony, suburban estates, etc. became the locations of Ottoman Cossacks, playing an important role in the formalized image of Istanbul as a multicultural city. Memories, archival documents, the press, and photographs allow us to trace not only the location, but also the details of life, the peculiarities of the worldview of the multinational origin Cossacks, who during the tanzimat became a certain model for the formation of the new Ottoman army. As a result of this, both the influence of the Ottoman Cossacks on the Europeanization of Turkish society and the transformation of the perception of the Slavic peoples (Bulgarians, Poles, Ukrainians) in its environment became significant. The practical result of the article is the localization of historical events related to the Ottoman Cossacks, which can become a guide for the touristic route and preservation of cultural heritage.

Key words: *Istanbul, Mehmed Sadyk-pasha (Myhaylo Czajkowski), Ottoman Cossacks, Ottoman Cossacks, historical tourism.*

КОЗАЦЬКА ТОПОГРАФІЯ СТАМБУЛА ТА ЙОГО ОКОЛИЦЬ У СЕРЕДИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Володимир Полторак

Кандидат історичних наук, доцент
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова
Вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0406-6907>
E-mail: poltorak@onu.edu.ua

Цитування: Полторак В. Козацька топографія
Стамбула та його околиць у середині ХІХ
століття. *Чорноморська минувшина*: записки
Відділу історії козацтва на півдні України:
зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смолія. Одеса :
ФОП Бондаренко М., 2022.
Вип. 17. С. 117-125.

Отримано: 20.11.2022

Анотація

Топографія Стамбула є калейдоскопічною, відображаючи різні періоди та складові історичного процесу мегаполіса від античності до сьогодення. Османський період теж не є одноманітним і включає в тому числі таку складову, як корпоративна топографія – вона пов'язана з різними групами населення, які відігравали ту чи іншу роль в історії столиці імперії. В корпоративній слід виділити топографію, пов'язану з османськими мілітарними формуваннями, як от яничарами, військовим флотом тощо. І однією зі складових цього мілітарного сліду є козацький – пов'язаний з османськими козацькими полками, створеними у 1853 р. під керівництвом Мехмеда Садик-паші (Чайковського). До 1870-х рр. казарми, штаб-квартира, резиденції офіцерів, заміська колонія Адампіль, приміські маєтки тощо стали місцями розташування османських козаків, відігравши важливу роль в оформленні уявлення про Царгород, як про місто мультикультурне. Спогади, архівні документи, преса, світлина дозволяють прослідкувати не лише розташування, але й подробиці побуту, особливості світосприйняття козаків багатонаціонального походження, які в час танзимату стали певною моделлю формування нової османської армії. Результатом цього став визначний як вплив османських козаків на європеїзацію турецького суспільства, так і трансформація сприйняття в його середовищі слов'янських народів (болгар, поляків, українців). Практичним результатом статті є локалізація історичних подій, пов'язаних з османським козацтвом, що може стати керівництвом для екскурсійного маршруту та збереження культурної спадщини.

Ключові слова: Стамбул, Мехмед Садик-паша (Михайло Чайковський), османські козаки, історичний туризм.

Топографія Стамбула є калейдоскопічною, відображаючи різні періоди та складові історичного процесу мегаполіса від античності до сьогодення. Османський період історії цього міста теж не є одноманітним і включає в тому числі таку складову, як корпоративна топографія – вона пов'язана з різними групами населення, які відігравали ту чи іншу роль в історії столиці імперії. В корпоративній слід виділити топографію, пов'язану із османськими мілітарними формуваннями, як от яничарами, військовим флотом тощо. І однією зі складових цього мілітарного сліду є козацький – пов'язаний з османськими козацькими полками, створеними у 1853 р. під керівництвом Мехмеда Садик-паші (Чайковського).

Джерела дослідження. Дослідження козацької топографії Стамбула у середині XIX ст. можливе із залученням архівних джерел з *Başbakanlık Devlet Osmanlı Arşivi* (далі – BOA), інших документальних джерел і різночасних спогадів самого керівника османських козаків Михайла Чайковського. Першим варіантом спогадів можна вважати оригінальні начерки польською мовою, написані у 1870–1886 рр. в Стамбулі, Києві та на Чернігівщині, які надійшли до рук сина Садик-паші, генерала російської армії Адама Чайковського, який, у свою чергу, передав мемуари до редакції «Київської Старовини» для публікації. У 1891 р. частково вони були опубліковані, доведені до 1840-х рр., але в подальшому публікація припинилась. Друге видання, яке ґрунтувалось на мемуарах Садик-паші – це стаття його дочки Кароліни Суходольської про участь болгар в козацьких підрозділах її батька, а згодом її ж публікація батькових спогадів у формі анекдотів французькою мовою. Сліди цього тексту губляться – архів К. Суходольської до сьогодні не знайдений. Вона померла у 1902 р. в Трієсті (тоді Австрійська імперія). Знов виринає перший варіант мемуарів у 1895 р. в Москві, де редакція «Російської Старовини» за посередництва Адама Чайковського береться за їхню публікацію. Найбільш повна до сьогодні версія мемуарів Садик-паші друкувалась майже десятиріччя в цьому часописі. Саме в цьому виданні найбільш докладні відомості про помешкання, особливості побуту, подробиці подій в Стамбулі [8; 9; 11].

Відштовхуючись від часткового видання мемуарів в «Київській Старовині», у Львові у 1898 р. публікується його переклад на польську мову, проте цей текст не йде далі 1840-х рр. Ще одна публікація мемуарів була здійснена у 1962 р. у Варшаві польською мовою. Це видання ґрунтувалось на тому самому тексті, який свого часу надавав Адам Чайковський, проте за коментарем видавців, було більш повним та стосувалося лише часу Східної війни [7].

Ще одним текстом, який створений пером М. Чайковського, є «Турецькі анекдоти», видані у 1883 р. Джерелами до написання цих коротких текстів стали не лише особисті спогади автора, але й інформація від польських офіцерів, які були в Османській армії, такі як генерал Хржановський – реформатор армії в 1830-х рр., чутки, документи з особистих архівів, наприклад родини Еврен-паші (Македонія), бурхлива фантазія автора. Умовно ці спогади слід віднести до наступних тем: Біографічні дані; Система освіти; Топографія Стамбула; Традиції османського суспільства; Реформи в армії; Створення та діяльність османської таємної поліції; Економічні реформи і три брати д'Алеони; Релігія в імперії; Сільське життя та місцеве мистецтво, наприклад Карагоз [5; 10].

Доля Чайковського в Османській імперії

Османська імперія у середині XIX ст. дала прихисток представникам національно-визвольних та революційних рухів центрально-східної Європи. Популярність орієнталізму в західній культурі дозволила відкрити для Європи багатства ісламської культурної спадщини. Одним з учасників цього процесу став популярний романіст, політик, військовий Михайло Чайковський. З 1835 р. він став співробітничати з Французьким Історичним інститутом, який організував у Парижі «Європейський історичний Конгрес». Виступаючи як спеціаліст з історії козацтва, він виголосив на Конгресі доповідь про вплив козацтва на розвиток літератури. Знаковою виглядає ідентифікація Михайла на Конгресі –

серед французів, поляків, турок, росіян та інших народів останнім в переліку згадується «один Козак». У 1841 р. цей «Козак» Чайковський відправляється з документами Історичного інституту до Османської імперії для розшуків козацької старовини. Історична експедиція відкрила перед Михайлом на Сході безкраї можливості. Стамбул саме переживав реформи Танзімату.

В польському уряді в еміграції Готелі Ламбер Михайло Чайковський запропонував князю Адаму Чарторийському свої послуги – і очолив Східну Агенцію. Цей період діяльності яскраво висвітлений в польській та болгарській історіографії – завдяки збереженому листуванню з Адамом Чарторийським. У 1840-х рр. Чайковський патрує утворення окремої церковної ієрархії у старообрядців – втікачів з Росії, домагається відділення від вселенського патріархату болгарської церкви, веде жваве листування з агентами в Бухаресті, Тульчі та Белграді. Російська дипломатія почала бити на сполох – Микола I особисто вимагає усунення Чайковського з Стамбула. Шеф жандармів Олексій Орлов в доповідній записці про розкриття Кирило-Мефодіївського товариства зазначає, що керує усіма антиросійським діями «*Чайковський, який перебуває в Константинополі*»... Одряду ж за справою Кирило-Мефодіївського товариства та придушенням Угорського повстання, розпочала російська дипломатія полювання на Михайла Чайковського [10, с. 123].

В лютому 1849 р. російське посольство в Стамбулі відновило запити щодо видалення Чайковського з берегів Босфору та його агента Лєнуара з Белграда.

Доля Чайковського була вирішена, і той повідомив Готель Ламбер: «...*Приймаю іслам і стаю підданним султана Османської держави... Моє життя політичне напевне скінчилось, але я переконаний, що мету, яку поставив, досягнув. Султан і каліф, приймає мене за свого підданого... І водночас, хто б не став на моє місце, стяг пана князя зостанеться піднятим в Царгороді – для Поляків, для Русинів, для Слов'ян...*» [3].

Ще один агент Готель Ламбер Владислав Косцельський натомість пише до Владислава Замойського з Пери (район Стамбула) 29 грудня 1850 р. «*Ото як гром впала на мене звістка про перехід Чайковського до ісламу... Чайка приховує своє рішення, аби його не змогли від нього відмовити. Не можемо подолати нещастя цього, маємо тепер шукати користь для справи. Може бути ця користь велика, а тому закликаю, пане полковнику, в ім'я душі твоєї, в ім'я слуху разів доведеного патріотизму, не драгуй того чоловіка. Якщо не маєш до нього добрих слів, то принаймні не картай суворо... Був у генерала Опіка. Зустрів не суворого суддю, а змученого приятеля. Так був розчулений, що за декілька хвилин тримав мою руку і слова вимовити не міг... Тітов (працівник російського посольства в Стамбулі. – В. П.) бажав, щоб Чайковського було інтерновано, але султан йому відмовив. Чайковський відмовився від усіх надань, бажав нужду терпіти, але не прийняти від турків нічого. Врешті, в такому нервовому становищі перебуває, що ніхто до нього приступити не може*» [3].

Новий розділ біографії Чайковський розпочав на самоті, вибудовуючи самостійно свою подальшу політичну кар'єру в Османській імперії в напрямі конструювання «Козацького проєкту» [7, с. 65].

Козацький проєкт

Полк перший був утворений у 1853 р. Він взяв участь у Кримській війні (діяв під Силістрою, Журжею, Бухарестом, Галацем та Тульчею), потім охороняв кордони з Грецією, дислокувався на Косовому полі, в Шумені [2], Едірне, Сливені тощо. Декілька сотень добровольців з козаків брали участь у франко-пруській війні на боці Франції. Згідно з переліком турецьких підрозділів, козаки обороняли Плевну. За даними Івана Стойчева [12, с. 245], підрозділ був знищений російською артилерією в бою під Горним Дубняком в жовтні 1877 р.

У 1854 р. утворений другий полк – він став називатись драгунським. Його бойовий шлях тривав дещо довше – до 1886 р., коли драгуни були розформовані. Часто два

підрозділи називають «слов'янськими легіонами» – в них служили поляки, болгари, росіяни, українці, серби. Були серед козаків і угорці, євреї, румуни, турки, черкеси. Справжній іноземний легіон в складі турецької армії. До 1871 р. офіційною мовою полків була слов'янська (в спогадах Чайковського вона зветься «малоросійською» – напевно так переклав з оригіналу штатний перекладач «Русской старини» більш властиву творам Михайла «українську мову»). Саме з османськими козаками пов'язані наступні об'єкти в Стамбулі, які можемо використати для прогулянки по місту майже двохсотлітньої давнини.

СУЛТАНСЬКІ ПАЛАЦИ: ТОПКАПИ ДО 1856 Р., ДОЛМАБАХЧЕ (1856-1887) (нижче мал. 4). Тут керівництво Османського козацького війська проводило активно свою політику із зміцнення підрозділів, лобювали зростання їхньої кількості. Особливу пошану до козаків було виявлено під час сходу на престол султана Абдул-Азіза. З документа від 3 липня 1861 р. виходить, що Садик-паша в якості козацького командувача був призначений до церемоніального підрозділу Таклід-Сейф («Опоясування мечем» – аналог коронації європейських монархів) (ВОА. А.МКТ.NZD. D.357/12. 1 р.).

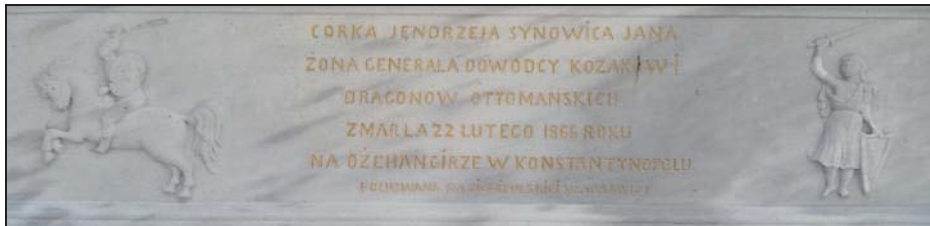
Мал. 4

КАВ'ЯРНЯ В ГАЛАТІ, де була резиденція Козак-паші у 1842 р. Попередня структура управління козаками в Стамбулі згадана в спогадах М. Чайковського: «... В Константинополі був (у 1842 р. – В. П.) представник козаків; його обирали усілякі покидьки, що звали себе козаками, але які склались з польських та українських євреїв та різних бродяг, що стікались в Костянтинополь зі всього світу... Козак-паша затверджувався Високою Портою, збирав з козаків податки та вносив їх до скарбниці, за його посвідченням їм видавались паспорти... У казака-паші була справжня канцелярія з печаткою, свої ясякчі, десятники... Тоді, як я прибув до Стамбулу з Бруси, пашею був Арістарх Тооль, двоюрідний брат великого лагофета... Переодягнувшись, я побував в кав'ярні в Галаті в їх канцелярії, був під час бесіди, коли двоє козаків побили козак-паші Тооля і самі були побиті іншими козаками» [4, с. 672-673].

ПАЛАЦИ САНОВНИКІВ: РІЗА-ПАШІ В КАДИКЬОЇ, АХМЕД-ПАШІ В АРНАУТКЬОЇ – вони неодноразово згадуються в документах під час переговорів Садик-паші з керівництвом.

АДАМПІЛЬ (ПОЛОНЕЗКЬОЇ) (нижче мал. 1). Засноване 1842 р. Михайлом Чайковським для емігрантів село [1], де на місцевому цвинтарі похована його друга

дружина Людвіка Снядецька та декілька відставних козацьких офіцерів: «Я зайнявся вводом у володіння та влаштування маєтку, отриманого для майбутньої колонії або для майбутнього польського поселення біля підніжжя Алем-дагу. Зібравши з різних сторін до 80 поляків і русинів, я обрав для тієї колонії місце в урочиську, що звалось циганським лівом, в гарному стройовому лісі, біля холодного джерела. Місцевість була горбиста, пригірки змінювались долинами та байраками, багатими пасовиськами, де можна було знайти поля для оранки; тут текло два струмка, які ніколи не висихали, було багато каштанів та дикого винограду і всякого роду звірів та птахів»». Разом зі своїм товаришем Людвігом Звірковським Чайковський заснували і найменували фактично дві колонії – Адампіль та Аннопіль (на честь князя та княгині Чарторийських) [5, с. 208-210, 223].

Мал. 1

ТОПХАНЕ – пристань, куди прибув вперше Чайковський 20 жовтня 1841 р.

КАЗАРМА СЕЛІМІС (1808-1861) – місце розташування козацьких ескадронів при султані Абдул-Меджиді.

ОРТАКБОВ – район, де мешкав Чайковський від 1848 р. [5, с. 459].

ЧИФЛІК ТЕРКОС. Про нього оповідає документ з фонду Sadaret Mektûbî Kalemi Meclis-i Vala (BOA. A.MKT.MVL), датований 18 квітня 1861 року, який повідомляє про стан ведення господарства в чифліку Теркос в передмісті Стамбула (BOA. A.MKT.MVL. D.126/46. 1 р.). Як виходить з документа, там дислокувались підрозділи османських козаків, з інших документів відомо, що вже у 1856-1857 рр. в казармах у Теркосі козаки дислокувались, там зафіксоване навіть поховання одного з офіцерів.

ЧИФЛІК САЗЛІ БОСНА (1851-1862). В Сазлибосні розташовувалась резиденція Садик-паші під час служби в османській армії. Тут він приймав своїх гостей і тут у 1853 р. під час пожежі згоріли майже всі важливі документи, зібрані невтомним Чайкою в його експедиціях Європою.

Наступний документ 15 листопада 1860 р. містить прохання Садик-паші надати йому інший чифлік замість будинку в Сазли-босна (BOA. A.MKT.NZD. D.335/25. 1 р.). Скоріш за все це пов'язане із згадуванням у спогадах Садик-паші випадком пожежі в його заміському будинку в Сазли-босні, що призвів до знищення його архівів, зокрема його історичних паперів з Волині. 25 липня 1861 р. був поданий запит англійця Сімона на купівлю чифліка, який належав Садик-паші – напевне мається на увазі Сазли-босна (BOA. A.MKT.NZD. D.359/71. 1 р.). 11 листопада 1861 р. чифлік Садик-паші був переданий новому господарю, при цьому в документах помилково згадується про новий ранг Садик-паші – Ферік (генерал-лейтенант в європейській системі) (BOA. A.MKT.NZD. D.378/1.1 р.).

БУДИНОК В БЕШИКТАШІ. Ще один документ, датований 20 березня 1861 р., містить фонд İrade Meclis-i Vala (BOA. I.MVL). В наказі йдеться про необхідність надати Садик-паші будинок за державний кошт (BOA. I.MVL. 446/19852. 8 р.). В продовження справи надання Садик-паші помешкання в Стамбулі 2 травня 1861 р. йдеться про участь в аукціоні щодо придбання будинку цирюльника Хюсюню на вулиці Серенджебей в Бешикташі (BOA. A.MKT.NZD. D.350/46. 1 р.), що неподалік від Йилдизпалацу.

Мал. 2

великої пожежі Пери 1870 р. Будівлю, де з 1955 р. знаходиться музей, збудував того ж року Юзеф Ратинський. На честь поета вулицю, на якій розташований будинок, назвали вулицею Адама Міцкевича.

БУДИНОК САДИК-ПАШІ на Джихангірці (нижче мал. 2-3). 11 травня 1861 р. Садик-паша отримав чергову виплату жалування (ВОА. А.МКТ.NZD. D.352/16.1 р.) – можливо, це субсидія для придбання будинку, бо вже 20 травня Садик-паша отримує у власність особняк Арабоглу Артїна, що належав Казначейству (ВОА. А.МКТ.NZD. D. 353/35. 1 р.). 22 липня 1861 р. вийшла постанова про надання Садик-паші особняка в районі Стамбула Бебек (Bebek), що до того належав Арапоглу Артїна (ВОА. А.МКТ.МНМ. D.227/44. 1 р.).

МУЗЕЙ АДАМА МІЦКЕВИЧА. В центрі Стамбула в районі Бейоглу (Тарлабаш) розташований музей Адама Міцкевича. Чорна плита на нижньому поверсі повідомляє, що тут помер і був початково похований великий поет. А приїхав до Стамбула він на запрошення Садик-паші [6, с. 70]. Вони разом мріяли про відродження Польщі в союзі з Україною-Руссю – і разом захоплювались кавалерійською звитягою османських козаків. Міцкевич і Садик-паша запропонували мільйонеру Якобу Ротшильду підтримати козацтво – і утворити в його складі окремий єврейський гусарський полк! Через два місяці скромний будинок, який він тримав у Тарлабаші, став останньою адресою для поета, який помер 26 листопада від холери. Оригінальний будинок Міцкевича згорів під час

Мал. 3

ПОЛЬСЬКИЙ КВАРТАЛ. Як і Пера та Галата, Шішлі був одним із найважливіших місць, де козаки та драгуни оселилися в Стамбулі в XIX ст. Після закінчення Кримської війни (1853 – 1856 рр.) частина козаків, які служили в османській армії, залишилася в Османській імперії. Багато з них побудували маленькі дерев'яні будинки в районах Татавля та Снішехір (сьогодні Куртулуш) на гроші, надані їм британським урядом за службу в османській армії під час Кримської війни. Завдяки левантійській атмосфері Шішлі біженці легше звикли до нових умов.

ЦВИНТАРІ. Багато поляків поховано на католицькому кладовищі Ферікьой, Полонезькьой та інших стамбульських кладовищах. Імена, знайдені на надгробках, нагадують, що Османська імперія була останньою адресою для значної кількості козаків.

Отже, у 1850 р. разом з багатьма біженцями та емігрантами Михайло Чайковський прийняв іслам та майже три десятиліття жив в Османській імперії. Його твори та листування дозволяють прослідкувати, як він сприйняв Стамбул. Його випадок характерний і унікальний водночас, дозволяє по іншому поглянути на українсько-турецькі контакти в модерну добу [10, с. 165]. Окремо слід виділити творчість Садик-паші, яка відкрила українському, польському, французькому, російському читачеві завісу Османського світу. Образи мусульманина, турка, османа олюднюються, бар'єри непорозумінь та звинувачень розхитуються. Минуле відносин наповнюється прикладами співпраці. Майбутнє виглядає сповненим спільними проектами та зверненнями. Особиста доля Садик-паші свідчить про порозуміння, про толерування інакшості – про поширення цінностей модерного часу.

До 1870-х рр. казарми, штаб-квартира, резиденції офіцерів, замська колонія Адампіль, приміські маєтки тощо стали місцями розташування османських козаків, відігравши важливу роль в оформленні уявлення про Царгород, як про місто мультикультурне. Спогади, архівні документи, преса, світлина дозволяють прослідкувати не лише розташування, але й подробиці побуту, особливості світосприйняття козаків багатонаціонального походження, які в час танзимату стали певною моделлю формування нової османської армії. Результатом цього став визначний як вплив османських козаків на європеїзацію турецького суспільства, так і трансформація сприйняття в його середовищі слов'янських народів (болгар, поляків, українців). Практичним результатом статті є локалізація історичних подій, пов'язаних з османським козацтвом, що може стати керівництвом для екскурсійного маршруту та збереження культурної спадщини.

Джерела та література:

1. Adamska J. Dom pamieci Zofii Ryzy: Adampol-Polonezkoy. Warszawa, 2004. 68 s.
2. Badem C. The Ottoman Crimean War (1853-1856). Leidem-Boston, 2010.
3. Chudzikowska J. Dziwne życie Sadyka Paszy o Michale Czajkowskim. *PIW*. 1971.
4. Gümüs M. Mehmed Sadik Pasa (Michal Czajkowski) ve Osmanli devlet'nde kazak suvari alayi. *Turkish studies*. V. 5/3. 2010. P.1362-1375.
5. Metin E. Wanda ya da Mehmed Sadik (Çayka) paşa'nin türkiye anekdotlari. *Tarih dergisi*. Istanbul, 2017. Sayı 65 (2017 / 1). S. 99-118.
6. Rawita-Gawronski Fr. Michal Czaykowski (Sadyk-pasza). Jego zycie, dzialalnosc wojskowa i literacka. Zarys biograficzny. Petersburg, 1901.
7. Saadet Büyüç. Michal Czajkowski (Sadik Pasha) and his cossack cavalry regiment/ In Partial Fulfilment of the Requirements for the Degree of master of arts. Ankara, 2013. 135 p.
8. Записки Михаила Чайковского. *Русская старина*. 1898. № 6. С. 672-673.
9. Записки Михаила Чайковского. *Русская старина*. 1898. № 7. С. 208.
10. Полторак В. М. У чотирикутнику європейських столиць: Михайло Чайковський та османські козаки в модернізації Південно-Східної Європи. Одеса. Одеса, 2018. 212 с.
11. Рибак М. Михайло Чайковський – Мегмет Садик Паша. Альманах українського національного союзу. Нью-Йорк, 1971. С. 86-97.
12. Стойчев И.К. Казак-алая на Чайковски. София, 1944.

References:

1. Adamska, J. (2004) *Dom pamieci Zofii Rzy: Adampol - Polonezkoy*. Warszawa, 68 s. [in Polish].
2. Badem, C. (2010). *The Ottoman Crimean War (1853-1856)*. Leidem-Boston. [in English].
3. Chudzikowska, J. (1971). Dziwne życie Sadyka Paszy o Michale Czajkowskim. *PIW*. [in Polish].
4. Gümüş, M. (2010). Mehmed Sadik Pasa (Michal Czajkowski) ve Osmanli devlet'nde kazak suvari alay. *Turkish studies*, vol. 5/3. [in Turkish].
5. Metin, E. (2017/1). Wanda ya da Mehmed Sadik (Çayka) paşa'nin türkiye anekdotlari. *Tarih dergisi*, Istanbul, sayi 65, s. 99-118. [in Turkish].
6. Rawita-Gawronski, Fr. (1901) *Michal Czajkowski (Sadyk-pasza). Jego zycie, dzialalnosc wojskowa i literacka*. Zarys biograficzny. S. - Petersburg. [in Russian].
7. Saadet, B. (2013). *Michal Czajkowski (Sadik Pasha) and his cossack cavalry regiment/ In Partial Fulfilment of the Requirements for the Degree of master of arts*. Ankara. [in Turkish].
8. Zapysky Mykhayla Chaykovskoho (1898). *Rusaskaia staryna*, vol. 6, s. 672-673 [in Russian].
9. Zapysky Mykhayla Chaykovskoho (1898). *Rusaskaia staryna*, vol. 7, s. 208 [in Russian].
10. Poltorak, V. M. (2018) *U chotyrykutnyku yevropeiskyykh stolyts: Mykhailo Chaikovskyyi ta osmanski kozaky v modernizatsii Pivdenno-Skhidnoi Yevropy*. Odesa. 212 s. [in Ukrainian].
11. Rybak, M. (1971) Mykhailo Chaikovskyyi – Mehmet Sadyk Pasha. *Almanakh ukrainskoho natsionalnoho soiuzu*. New-York, s. 86-97. [in Ukrainian].
12. Stoichev, Y.K. (1944) *Kazak-alaia na Chaikovskyyi*. Sofia. [in Bulgarian].